

УДК 378.013

САВЧЕНКО НАТАЛІЯ СЕРГІЇВНА –
доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри
педагогіки та освітнього менеджменту,
Кіровоградський державний педагогічний університет імені
Володимира Винниченка
e-mail: nataliy-savchenko@yandex.ua

РОЗВИТОК ВИЩОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ У ХІХ–ХХ СТОЛІТТІ

Постановка та обґрунтування актуальності проблеми. На сучасному етапі соціокультурних перетворень, входження національної освітньої системи в світові інтеграційні процеси відбуваються значні зміни в суспільно-політичному, соціально-

економічному, громадському житті суспільства. Перетворень зазнала й історико-педагогічна наука: з'явилася можливість проведення неупереджених історико-педагогічних досліджень, посилюється науковий інтерес дослідників до національного історико-

педагогічного процесу. Для глибокого розуміння і правильного розв'язання багатьох сучасних педагогічних проблем великого значення набуває вивчення, теоретичний аналіз і творче використання досвіду минулого.

Мета статті полягає у дослідженні процесу розвитку вищої освіти в Україні у XIX – XX столітті.

Виклад основного матеріалу дослідження. Звернення до витоків педагогічної теорії і практики, здатність осмислити історичні уроки дозволяють сьогодні якісно модернізувати вітчизняну систему підготовки педагогічних кадрів. Це свідчить, з одного боку, про зрілість історико-педагогічної науки, а з іншого, – про те, що на певному етапі будь-яка наука потребує ретельного дослідження власної історії.

Непересічне значення у цьому процесі посідає вивчення історії вищої школи України, її становлення й розвитку. Найбільш цікавою у визначеній площині є XIX – XX століття. XIX століття відзначено в Україні відкриттям низки вищих навчальних закладів, яким судилося стати осередками української освіти, науки і національно-культурного відродження. Щодо етнічних західноукраїнських земель, то з 1787 року до 1808 року при Львівському університеті, який опинився під австрійською владою, діяв український інститут (Студіям Рутенум) з українською мовою викладання, який надавав гуманітарну педагогічну освіту студентам-українцям. Незважаючи на перешкоди, які ставила польська й австрійська влада українській науці в стінах університету, його випускники-українці робили все можливе для розвитку національної культури і освіти. Так, вихованець університету І. Могильницький підготував першу на той час у Галичині граматику української мови. Після революційних подій 1848 року в університеті було засновано кафедру української мови і літератури, завідувачем якої став український філолог, етнограф й історик Я. Головацький [3].

Стосовно ситуації у вищій школі на теренах підросійської України, слід зауважити, що з початку XIX століття в російській освіті втілюється в життя концепція державної освітньої політики, згідно з якою основною метою вищої школи було визначено підготовку висококваліфікованих кадрів для державного апарату. Університети поряд із розвитком «чистої науки» займаються проблемами народної просвіти, готують педагогічні кадри, інтелектуальну і державну еліту [1].

Як центри навчальних округів, університети сприяють поширенню мережі гімназій, училищ, ліцеїв, шкіл; організовують

вчительські курси і з'їзди; утворюють наукові товариства, які об'єднують широкий педагогічний загал. Царський уряд розглядав вищі навчальні заклади як джерело поповнення державного апарату й економіки благонадійними кадрами, тому всі сфери їхньої діяльності були суворо регламентовані «Статутом навчальних закладів, підвідомчих університетам» 1804 року. Університети мали свої друкарні, видавали наукову і навчальну літературу, засновували наукові товариства, отже плідно діяли, але в чітко визначених межах. Лише на короткий термін реформ (у 1860–1870 роках і внаслідок революції 1905–1907 років) університети отримали внутрішню автономію і позбавились інспекції та обмежень для вступників. Так, новий університетський статут від 1863 року передавав управління університетом раді професорів, яка обирала ректора і нових викладачів, що потім формально затверджувалося міністром освіти. Серед важливих освітніх заходів 1860-х років у Російській імперії було заснування жіночих гімназій і відміна тілесних покарань у школі [4, с. 130].

Першою жіночою гімназією в Росії і Україні стала Фундуклеївська гімназія у Києві (заснована завдяки колишньому київському губернатору І. Фундуклею) із 7-річним терміном навчання. Серед інших жіночих навчальних закладів – Інститути шляхетних дівчат, гімназія Святої Ольги, приватні гімназії з правами державних.

На українських землях, підпорядкованих Російській владі, першим відкрився Харківський університет у 1805 році за ініціативи В. Н. Каразіна. Він посприяв збиранню коштів для відкриття вищого навчального закладу в розмірі 658 тисяч карбованців сріблом, склав Статут університету, узгодив питання комплектації штату працівників тощо. У складі першого українського університету було чотири факультети: фізико-математичний, історико-філологічний, медичний та юридичний, а також вісім наукових товариств, астрономічна обсерваторія і фундаментальна бібліотека. У подальшому до складу університету увійшли історичний музей та архів, музей витончених мистецтв і старожитностей. Основною формою організації навчального процесу у Харківському університеті виступала лекція у поєднанні з різноманітними словесними методами навчання – бесідами, семінарами, колоквиумами. Викладачі університету відрізнялися передовими педагогічними поглядами, пов'язували теорію із практикою, домагалися дозволу міністерства на викладання українською мовою. Першим ректором став І. С. Рижський – доктор філософії, член Російської Академії наук. В університеті працювали видатні вчені, які своєю працею сприяли розвитку науки і техніки, мови і

літератури, української культури. З діяльністю університету пов'язані імена М. В. Остроградського, О. М. Ляпунова, І. І. Мечникова, М. І. Костомарова, М. В. Лисенка, П. П. Гулака-Артемівського, М. П. Старицького, Г. Квітки-Основ'яненка та інших видатних діячів науки і культури [2]. Харківський університет був яскравим джерелом розвитку національної культури українського народу, могутнім осередком національно-демократичного руху. Харківський університет сприяв налагодженню підготовки педагогічних кадрів – через діяльність університетського педагогічного інституту. Його директор Х. Ф. Роммель викладав студентам загальну і спеціальну педагогіку, дидактику, методіку викладання шкільних дисциплін, керував самостійною роботою і педагогічною практикою [4, с. 142]. До відкриття Київського університету в 1834 році Харківський університет очолював Харківський навчальний округ, сприяв відкриттю численних навчальних закладів на підконтрольній території, а також відіграв головну роль у процесі українського національного відродження.

Київський університет імені Святого Володимира, урочисто відкритий у 1834 році, слідом за Харківським університетом значно вплинув на розвиток української вищої школи і науки у XIX столітті. Першим ректором став видатний український історик, громадський і культурний діяч М. О. Максимович. Традиційно для тих часів університет складався з чотирьох факультетів – історико-філологічного, фізико-математичного, юридичного і медичного. Головною проблемою на першому етапі існування навчального закладу стала проблема забезпечення кадрами, тому для її вирішення було запрошено викладачів з Волинського ліцею, випускників Харківського і Петербурзького університетів [4, с. 143]. М. І. Пирогов на посаді попечителя Київського навчального округу (1858–1861 роки) вимагав від викладачів Київського університету перетворити його на науковий центр. У руслі цього завдання в університеті було сформовано кращу в Росії астрономічну обсерваторію, потім метеорологічну, з'явився Тимчасовий комітет для вивчення старовини, археологічна комісія, музей старожитностей, Центральний архів стародавніх актів, численні наукові товариства: природодослідне, історичне, акушерсько-гінекологічне, фізико-математичне, психіатричне тощо [4, с. 144]. Київський університет окрім наукової діяльності проводив просвітницьку роботу з напрямку контролю й організації роботи середніх навчальних закладів.

Рішельєвський ліцей в Одесі являв собою закритий становий навчальний заклад для дітей аристократії, що був заснований у 1817

році і названий на честь градоначальника Одеси і водночас генерал-губернатора Новоросійського краю А.-Е. Ришельє дю Плессі. Цей заклад, що виник у результаті об'єднання Шляхетного виховного інституту й комерційної гімназії, складався з п'яти класів із дворічним терміном навчання і двох училищ – правознавства й політичної економії. Справі реорганізації ліцею прислужився І. С. Орлай, що використав досвід керівництва Ніжинською гімназією для покращення навчально-виховного процесу і підняття статусу навчального закладу. На базі Рішельєвського ліцею з ініціативи М. І. Пирогова у 1865 році було засновано Новоросійський університет (з 1933 року – Одеський). Діяльність видатних вчених І. І. Мечникова, І. М. Сеченова, М. М. Ланге, Є. Н. Щепкіна, А. О. Ковалевського та інших пов'язана із Новоросійським університетом, який із 1865 року став центром вищої освіти південної України.

У XIX столітті відбулися позитивні зміни у міжнародних наукових зв'язках українських університетів, студенти і викладачі яких отримали можливість проходити стажування у Сорбонні, Оксфордському, Берлінському, Страсбурзькому та інших європейських університетах [4, с. 145].

За сприянням можновладних братів О. та І. Безбородьків і графа В. П. Кочубея весною 1820 року у Ніжині засновується Гімназія вищих наук. Цей навчальний заклад мав задовольнити потреби українського малозабезпеченого дворянства мати навчальний заклад підвищеного типу [6, с. 232]. У гімназії з дев'ятирічним терміном навчання шість років відводилися на опанування гімназійної програми, а три роки – на університетську. Окрім традиційного вивчення гуманітарних, фізико-математичних, природничих, військових і політичних дисциплін, у старших класах студенти вивчали логіку, основи моральної філософії і права, державного господарювання, історію римського права і російське кримінальне право. Керівник гімназії І. С. Орлай домігся прийому у навчальний заклад дітей недворянського походження [6, с. 232]. Серед видатних випускників Ніжинської гімназії – М. В. Гоголь, педагог і правознавець П. Г. Редкін, майбутній ректор Харківського університету О. П. Рославський-Петровський, історик В. Ф. Домбровський, письменник Є. П. Гребінка, байкар Л. І. Глібов, етнограф О. С. Афанасьєв (Чубинський) та ін. У 1832 році гімназія була реорганізована у фізико-математичний ліцей [4, с. 142].

Через звинувачення викладачів у вільнодумстві навчальний заклад здійснив останній випуск гімназистів у 1837 році, а у 1875 році на базі Ніжинського ліцею

утворюється Ніжинський історико-філологічний інститут, який готував учителів класичних мов, російської мови та історії для середніх навчальних закладів.

На Буковині не було жодного вищого начального закладу до 1874 року, коли рада міністрів Австрії надала дозвіл на відкриття університету у Чернівцях, але з німецькою мовою викладання (з 1920 року – з румунською). Спочатку діяли три факультети: теологічний, юридичний і філософський, з дозволом заснування українських кафедр. Однак після переходу Буковини під румунську владу українські кафедри було скасовано і кількість студентів-українців різко зменшилася. У Чернівецькому університеті навчалися Іван Франко, Лесь Мартович [4, с. 168].

На початку ХХ століття революційні потрясіння в Російській імперії сприяли певній демократизації вищої освіти – представники незможних суспільних верств отримали більший доступ до університетів, кількість студентів у цілому збільшилася майже у два рази, з'явилися вищі навчальні заклади для жінок.

Вищі жіночі педагогічні курси, утворені в Одесі в 1903 р. за ініціативи професорів Новоросійського університету, було реорганізовано у 1906 р. у Вищі жіночі курси з історико-філологічним і фізико-математичним факультетами (у 1908–1910 роках до них було додано юридичний і медичний факультет). У наступні роки подібні курси було утворено в Харкові і Києві, при чому на базі медичних відділень відкривались жіночі медичні інститути.

На початку ХХ століття педагогіка як наука базувалася на широкій антропологічній базі, тобто на новітніх досягненнях психології та фізіології людини. У 1907 році при Товаристві трудової допомоги інтелігентним жінкам м. Києва відкрився Фребелівський педагогічний інститут. Це був жіночий вищий навчальний заклад, на базі якого засновники упродовжували передову ідеологію змісту навчання – навчально-виховний процес інституту повинен базуватися на провідній психолого-педагогічній ідеї. Із перших днів інститут почав функціонувати як навчально-виховний і науково-дослідний заклад, що було на той час новим явищем. Це пояснюється навіть структурою інституту, в складі якого перебували навчально-виховні заклади: дитячі притулки, дитячі ясла, садки, початкові школи, вище початкове училище, клуб для підлітків, бібліотека, музеї, школи для дорослих, а також науково-дослідні підрозділи: педагогічна лабораторія, амбулаторія педагогічної патології, педологічна лабораторія, лабораторія експериментальної психології.

Харківський ветеринарний інститут (1851), Харківський технологічний інститут (1885), Київський політехнічний інститут (1898), Катеринославське вище гірниче училище (1899 рік, з 1912 року – гірничий інститут), Львівський політехнічний інститут (1844), Академія ветеринарної медицини у Львові (1897) готували спеціалістів для промисловості і сільського господарства. Усього на українських землях до 1917 року діяли майже тридцять вищих навчальних закладів, де навчалось близько 35 тисяч студентів. Події 1917 року принесли українському суспільству довгоочікувану українізацію школи усіх рівнів. Декларація Генерального секретаріату від 26 червня 1917 року визначала основні заходи, спрямовані на розвиток національної школи. Генеральний секретар народної освіти І. Стещенко згуртував навколо себе талановитих педагогів і організаторів освіти: С. Русову, Т. Лубенця, О. Дорошкевича, Ф. Сушицького, П. Холодного та ін., які реалізовували ідею національної школи в тогочасних реаліях. Важливим результатом їхньої діяльності стало утвердження єдиної школи в Україні, яка передбачала вільний перехід учнів від одного до іншого ступеня [5, с. 228].

Процес розбудови вищої національної школи йшов шляхом відкриття нових навчальних закладів. У жовтні 1917 року відбулось урочисте відкриття Українського народного університету в Києві з історико-філологічним, фізико-математичним і правовим факультетами. У 1918 році Київський, Харківський і Новоросійський університети отримали державний статус, були відкриті університети у Катеринославі (на базі Вищих жіночих курсів) і Сімферополі (Таврійський). Водночас готувалися до відкриття університети у Полтаві, Чернігові і Ніжині; почала діяти Педагогічна академія у Києві. З'їзд повітових комісарів народної освіти, який пройшов у липні 1918 року у Києві, ухвалив резолюцію, що наголошувала на необхідності українізувати вищі навчальні заклади, 75 % державних гімназій і передбачала відкриття нових навчальних закладів тільки з українською мовою викладання.

У жовтні 1918 року відкрився Український державний університет у Кам'янці-Подільському із трьома факультетами: історико-філологічним, математичним і природознавчим. Було впорядковано питання щодо Київського українського народного університету – йому виділили приміщення, бюджет, додали два нові факультети: медичний і природничий. В усіх університетах того часу функціонували кафедри української мови та літератури, історії

та права України. На кінець правління П. Скоропадського в Україні, за підрахунками дослідників, нараховувалося більше тисячі різних навчальних закладів (з них майже 500 чоловічих і понад 360 жіночих гімназій) [7, с. 232]. Під час правління Директорії в січні 1919 року Другий з'їзд Всеукраїнської вчительської спілки в Києві обговорив і подав уряду пропозиції щодо реформування в галузі освіти, серед яких, зокрема, містилась ідея організації регулярного стажування науковців у Західній Європі з метою вивчення і обміну досвідом. Освітня політика Директорії мала на меті децентралізацію в управлінні освітою всупереч попередній гетьманській централізації. 12 квітня 1919 року було ухвалено закон про безкоштовне обов'язкове навчання всіх дітей шкільного віку громадян України. У липні 1921 року, коли уряд Директорії вже був в еміграції, затверджується закон про єдину національно-державну школу, яку необхідно було забезпечити викладачами. Підготовка вчителів здійснювалась 23 українськими вищими навчальними закладами, серед яких – класичні університети, Вищі жіночі курси, історико-філологічні курси, Українські державні університети, педагогічні інститути, академії, курси тощо.

Висновки та перспективи подальших розвідок наперед. Короткий екскурс в історію розвитку вищої освіти в Україні свідчить, що XIX–XX століття позначилися активним розвитком і становленням наукових і освітніх закладів вищого рівня, які стали центром розвитку культури і науки в різних регіонах держави, завдяки цьому були створені надійні підвалини для нових поступів у царині освіти, науки та культури.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Болебрух А. Г. Нариси з історії громадської самосвідомості (суспільна думка України та Росії XI – XIX ст.) / А. Г. Болебрух. – Д. : ПП «Ліра ЛТД», 2008. – 452 с.
2. Добровольський В. О. Михайло Васильович Остроградський: Нарис життя та діяльності / В. О. Добровольський. – К.: Інститут математики, 2001. – 88 с.
3. Любар О. О. Історія української школи і педагогіки: навч. посіб. / О. О. Любар, М. Г. Стельмахович, Д. Т. Федоренко; за ред. О. О. Любара. – К.: Т-во «Знання», 2003. – 450 с.
4. Медвідь Л. А. Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні: навч. посіб. / Л. А. Медвідь. – К.: Вікар, 2003. – 335 с.

5. Персоналії в історії національної педагогіки. 22 видатних українських педагогів: підруч. / А. М. Бойко, В. Д. Бардінова та ін.; під заг. ред. А. М. Бойко. – К.: ВД «Професіонал», 2004. – 576 с.

6. Українська педагогіка в персоналіях: навч. посіб. у 2 кн.: / за ред. О. В. Сухомлинської. – Кн. 1. X – XIX століття. – К.: «Либідь», 2005. – 624 с.

7. Українська педагогіка в персоналіях: навч. посіб. у 2 кн.: / за ред. О. В. Сухомлинської. – Кн. 2. XX століття. – К.: «Либідь», 2005. – 552 с.

BIBLIOGRAFIYA

1. Bolebrux A. G. Narisi z istorii gromadskoi samosvidomosti (suspilna dumka Ukraini ta Rosii XI – XIX st.) / A. G. Bolebrux. – D. : PP «Lira LTD», 2008. – 452 s.

2. Dobrovolskiy V. O. Mixaylo Vasilovich Ostrogradskiy: Naris gittya ta diyalnosti / V. O. Dobrovolskiy. – K. : Institut matematiki, 2001. – 88 s.

3. Lubar O.O. Istoriya ukrainkoi shkoli I pedagogiki: navch. posib. / O. O. Lubar, M. G. Stelmaxovich, D. T. Fedorenko; za red. O. O. Lubara. – K. : T-vo «Znannya», 2003. – 450 s.

4. Medvid L. A. Istoriya nasionalnoi osviti I pedagogichnoi dumki v Ukraini: navch. posib. / L. A. Medvid. – K.: Vikar, 2003. – 335 s.

5. Personalii v istorii nasionalnoi pedagogiki. 22 vidatnix ukrainkix pedagogi: pidruch. / A. M. Boyko, V. D. Bardinova ta in.; pid zag. red. A. M. Boyko. – K.: VD «Profesional», 2004. – 576 s.

6. Ukrainska pedagogika v personaliax: navch. posib. u 2 kn.: / za red. O. V. Suxomlinskoi. – Kn. 1. X – XIX stolittya. – K. «Libid», 2005. – 624 s.

7. Ukrainska pedagogika v personaliax: navch. posib. u 2 kn.: / za red. O. V. Suxomlinskoi. – Kn. 2. XX stolittya. – K. : «Libid», 2005. – 552 s.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

САВЧЕНКО Наталія Сергіївна – доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри педагогіки та освітнього менеджменту Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: становлення і розвиток вищої освіти в Україні та Польщі.

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

SAVCHENKO Natalya Serhiivna – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Professor of the Department of Pedagogy and Educational Management, Kirovohrad Volodymyr Vynnychenko State Pedagogical University.

Circle of scientific interests: formation and development of higher education in Ukraine and Poland.